

Vad säger Marx och Engellau egentligen?

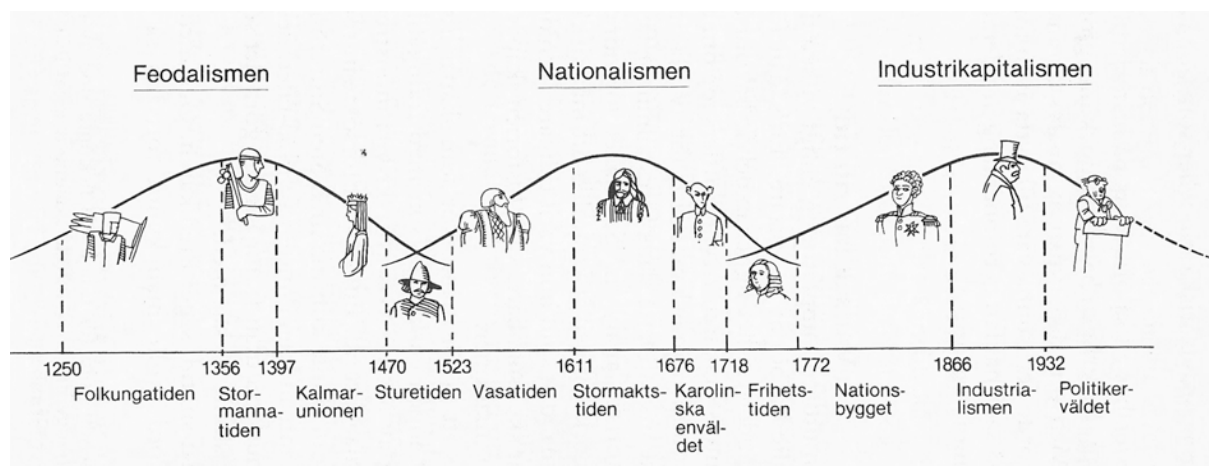
Reflektioner efter ett inspel på Föreningen Forskarbyns konferens Open 2012

av Bengt-Åke Wennberg och Per Thorsell

Karl Marx ansåg att historien följer vissa lagar som för den som upptäcker dem möjliggör förutsägelser om framtiden. Hans historieteori, "historisk materialism", involverar tanken att olika samhällsstadier avlöser varandra, var och en med en distinkt materiell bas, varav de sista två stadierna är socialism och kommunism. Kapitalismen utgör socialismens föregångare och Marx analyserade detta stadium med hjälp av sin arbetsvärdeteori. Han menade att profiten i ett kapitalistiskt samhälle är möjlig endast genom att arbetarklassen exploateras och utsugs på mervärdet av sitt arbete.

Citat från Wikipedia om Marx

Vi trodde aldrig att vi skulle bygga vårt inlägg på en marxistisk historiesyn (Per som till och med var fd. moderat kommunalpolitiker). Men så blev det. Per refererade till en bok av Patrik Engellau, "På spaning efter Moder Sveas själ", som använde samma sociologiska grepp som Marx. Till yttermera visso slutade både boken och Pers inlägg med en förutsägelse – byggd på denna modell – som talade om den nya frihetstiden då vi alla kunde kasta av oss förtryckets ok.

Med bilden ovan, som är hämtad från "På spaning efter moder Sveas själ", beskriver Patrik Engellau den svenska utvecklingen. Pers budskap var att vi nu befann oss i en sökperiod och en vändpunkt som kunde liknas vid "Frihetstiden" i bilden.

Varken Marx eller Engellau verkar få rätt. Modellerna de använder har trots detta ett stort värde för att illustrera sociala skeenden i vår värld. Liknande modeller som bygger på systemteori har i två aktuella TV-program använts för att illustrera varför dagens nationalekonomer inte kunnat förutse den ekonomiska kris vi drabbats av och varför deras modeller inte stämmer. Vi har därför sett det som angeläget att utvidga Pers inlägg utifrån en systemteoretisk utgångspunkt eftersom Engellaus modell har stor relevans för det skeende som man redogjorde för.

Vi skall i denna artikel belysa inlägget som en fråga om makt, vanmakt och maktskiften. Eftersom Friedrich Engels skapade marxismen ihop med Karl Marx bildar sammansättningen Marx och Engellau också en slags ordvits.

Förtryckets ansikte

På nittonhundrasjuttioalet hävdade marxister, om vi nu skall tro Magnus Utviks beskrivning i hans nya bok "Med Stalin som Gud", att det fanns en borgerlig diskurs, ett sätt att argumentera, som var förtryckande. Vad man till yttermera visso också förkunnade var att förtrycket, genom att vara förankrat i språket, var osynligt.¹

Den stora uppgift för de revolutionärer som Utvik anslöt sig till var att göra "folket" medvetna om detta förtryck så att de kunde befria sig från det. Men då borgarna ägde språket kunde detta inte enbart ske genom saklig argumentation. De främmande rösterna måste tystas. De som hade makten över språket måste kastas ur sadeln för att en ändring skulle komma till stånd. Det nya herrefolket måste få ordet. Stalin måste bli Gud.

För den unge Utvik visade sig snart den totalitära tankens fula ansikte. Endast det godkända fick sägas. Herrefolkets legitimitet och auktoritet fick inte hotas. De med felaktig och olämplig bakgrund hade ingen talan – inte på grund av sin bakgrund och sin hudfärg eller kön utan helt enkelt på grund av Herrefolkets invanda föreställning att de själva naturligtvis visste bättre. Resurserna måste kontrolleras av de som har vett och förstånd att göra det. Terroristen och förrädaren kan finnas mitt bland oss. De kan avspisas och uteslutas utan en tack eller nick för vad de gjort. Kontrollen fick inte förslappas. Detta tog Utvik lång tid – närmare tjugo år – att komma över. Revolutionens ord – frihet, broderskap och jämlikhet – ekade allt mera tomt och ihåligt.

Det är inte utan att vi känner igen yttringarna av den totalitära staten i våra samtal på Open. Just nu hotas vi enligt många av deltagarna av en modell som kallas New Public Management (NPM) och som riskerar att kontrollera och mäta oss till döds. Frihet, jämlikhet och broderskap är långt borta. Tystandets krafter är monumentala.²

---

¹ Utvik M (2011): Med Stalin som Gud. Stockholm: Norstedts

² New public management (NPM) är samlingsnamnet på den administrativa trend som dragit över västvärlden under de senaste decennierna. NPM-reformerna handlar om ett kluster av idéer hämtade från det privata näringslivet och de blev svaret på kritiken mot efterkrigstidens kostsamma byråkratiska organisationsformer. Decentralisering, resultatstyrning, utvärdering, revision och konkurrensutsättning blev nyckelord. Samhällsvetenskaplig forskning visar emellertid att NPM inte längre är medlet för att skapa en effektiv förvaltning. Den har – genom de ymniga återrapporteringskrav som regeringens styrning av myndigheterna innehåller, och genom de särskilda myndigheter för uppföljning och utvärdering som växt som svampar ur jorden under senare år – till exempel Inspektionen för socialförsäkringar, Tillväxtanalys, Vårdanalys, Myndigheten för Kulturanalys, Trafikanalys och så vidare – snarast blivit den huvudsakliga verksamheten.

Det finns förstås många tolkningar av detta förhållande. Många lever kanske också som den unge Utvik ännu i okunnighet om det totalitära samhällets verkliga ansikte. Andra solar sig i glansen och njuter av makten. I sitt inlägg ringer Per emellertid i stormklockorna. Enligt honom finns det ett "herrefolk" som med hjälp av NPM och affärslivets terminologi nu har makten och tolkningsföreträdet. De tystar och förtrycker oss. Vi står där som förvirrade åsnor. Vad handlar det egentligen om? Här kommer våra tankar om just detta. Låt oss börja från början.

Kampen mellan Kain och Abel

Lasse Berg visar i sin bok "Skymningssång över Kalahari" att vi människor sedan mer än en miljon år är samlare och flockdjur. Han hävdar att detta faktum har satt spår i vår hjärna och vår fysiska konstitution. Vår art har enligt Lasse Berg överlevt genom vår unika förmåga att samarbeta.

Samarbetet hotas emellertid ständigt av en hierarkisk tankemodell som hävdar vikten av konkurrens och dominans. Symboliskt kan denna konflikt, och risken för att övermannas av New Public Management, beskrivas med berättelsen om Kain och Abel.

Abel var samlaren och flockmänniskan. Kain var den bofaste odlaren och boskapsskötaren. I bibelns berättelse slutar det illa för Abel. Kain dödar Abel av svartsjuka för att Gud såg Abels offer som mer värdefullt. Gud förvisar sedan Kain som får bära Kainsmärket. Symboliskt är det således hierarkin – och i vårt fall NPM – som dödar demokratin trots att demokratin är det som skulle kunna ge oss livskraften åter.

Det var detta som Pers historia i grunden handlade om. Varken Marx eller Per är emellertid de första att använda denna metafor. Vi möter i denna berättelse en urgammal underliggande föreställning som säkert traderats mellan generationer och som jag här skall rekapitulera.

Underrubriken på Lasse Bergs bok är "hur människan bytte tillvaro". Underrubriken syftar på människoartens stora språng då den övergav en samlartillvaro för en bofast tillvaro. Men samlaren finns kvar djupt inne i oss och våra gener. Abel i oss kan inte förnekas. Vår ursprungliga socialitet dyker upp om och om igen när hierarkin håller på att ta makten.

I dag kanske vi åter igen är med om en sådan dramatisk omställning som Lasse Berg beskriver. Det vill säga en upplösning av de nationella gränserna och en förstärkning av det globala. Då blir åter frågor om frihet, diskriminering, makt och kontroll aktuella. Då möter vi de två strävanden som, sedan lång tid tillbaka, varit i kamp med varandra.

Brutalt och enkelt ser konflikten ut så här. Kain strävar att slå vakt om sig själv och de sina, odlar jorden och försöker vinna så mycket han kan av livets goda. För honom handlar det om att skydda sin bosättning mot inkräktare och tjuvar och ständigt låta sin släkt expandera in i nya områden. Abel strävar efter frihet, jämlikhet och broderskap efter-

som det är först då som han som jägare och samlare kan överleva. Han ser jorden som en allmänning som inte får förödas. Han river ner Kains stängsel och inkräktar på Kains territorier. Han hotar Kains livsform och blir därför ständigt bortmotad. Kain blir till synes framgångsrik. Abel förlorar. Men Gud älskar Abel.

När Gud förskjuter Kain symboliserar detta att Kains framgång inte kan få bli gränslös. Kains egoism måste tämjas av en övergripande kraft – en auktoritet och en centralmakt. Styrning, belöning och bestraffning från en auktoritet – den överordnade Guden – måste till. Annars blir det ingen ordning i Kains värld. Annars sköter sig inte människorna. Annars kan inte heller Kain skydda sin egendom. Detta var vad den engelske 1600-tals filosofen Thomas Hobbes trodde. Detta är också den filosofi som Kainmänniskorna hårdnackat håller fast vid. Den gör att egoism och samhällsansvar kan fungera sida vid sida.

Ytligt sett har Hobbes resonemang mycket som talar för sig. Eftersom människan är autonom och därför, genom att enbart se till sina egna egoistiska behov, skulle kunna sabotera artens fortbestånd, är det rimligt att tro att individen måste disciplineras genom övergripande och gemensamma regler och styras av ett herrefolk. Detta är en frestande tanke som många fallit för. Men den strider mot vår fysiologi.

Från Gud till sanningen

Lasse Berg beskriver att vi som människor för en miljon år sedan utvecklade en hjärna, som inte bara kunde göra fysiska utan också symboliska redskap. Dessa symboliska redskap – konst, språk och musik – gjorde det möjligt för oss att förstå och kommunicera med varandra. Vi kunde komma överens. Vi kunde samarbeta. Vi kunde gemensamt samla på erfarenheter och inte bara fysiska föremål. Vi kunde också skicka meddelanden över tid. Skriva ner och komma ihåg – till och med över generationer. Vi kunde bli ett vi.

Förut har språkvetarna alltid förutsatt att vi är födda med språket. Språket skulle då enligt dem finnas i hjärnan från början. Lasse Berg visar emellertid att vi sannolikt är födda med, och har utvecklat en hjärna *som kan skapa ett språk*. Språket är inte i hjärnan. Det är ett verktyg. Det är en stor skillnad. Det är själva hjärnan och vår tankeförmåga som är underverket – inte språket.

Det fantastiska är således att vi för en miljon år sedan har utvecklat en hjärna som gör det möjligt för oss att tänka oss en annan värld än den verklighet vi för tillfället fysiskt befinner oss i. Just detta är förstås viktigt för ett samlarfolk. Vill man för sina kamrater beskriva var det finns mat måste dessa kunna tänka sig en värld som de ännu inte mött. Steget är då inte långt till att utveckla en hjärna som också har förmågan att föreställa sig en metafysisk värld som finns "bakom" den faktiska värld vi faktiskt möter.

Vi vet från vår egen tidiga kultur att människan befolkade denna metafysiska värld med en samling gudar och andeväsen som levde parallellt med oss. Lasse Berg hävdar att det hände något drastiskt när människan för tiotusen år sedan blev bofast. Det metafysiska samhället fanns förvisso kvar i språk och symboler men det omvandlades långsamt till

en pyramidformad maktapparat med ett överordnat rättssystem styrt av en ensam domare och auktoritet. Det är i detta språksystem som Stalin gör entré – och NPM.

Hos Aristoteles är gudomligheterna som metafysiska aktörer upplösta. Aristoteles talade istället om metafysiken som en slags verklighet som fanns bortom fysiken. Böckerna om metafysik stod längst in i biblioteket på de översta hyllorna. Man måste arbeta sig igenom fysiken för att nå metafysiken. Den beskrev tillvarons grundstenar. Numera kallar vi dessa grundstenar för "sanningen".

Marx och Engellaus modell

I den mänskliga samvaron har vi, trots Aristoteles inflytande, sedan länge lutat oss mot den övergripande auktoriteten, eller centralmakten, som källan till sanningen. Vi har givit denna centralmakt rätt att etablera de regler och begränsningar som de i samhället ingående individerna måste följa. Vi har givit den rätt att ställa till rätta och utdela belöningar och bestraffningar. Men inte godtyckligt. Makten måste vara *legitim*.

Historien har visat att denna centralmakt, vilken variant vi som "folk" än har anpassat oss till och givit legitimitet åt, kan spära ur och installera ett terrorvälde. Detta terrorvälde, som alltså i vår föreställningsvärld är ett fullt rimligt alternativ, beskriver Thomas Hobbes som Leviatan – ett mytiskt havsodjur från Gamla Testamentet som symboliserar den rena ondskan.

Centralmakten, i form av den stränge fadern, som kväser individernas autonomi, eller i form av den omtänksamme modern, som kväver dem med sin omtanke, kan således bli förtryckare. Centralmakten i form av en byråkrati, representerad av opersonliga regler och abstrakt moral, kan bli korrupt, godtycklig, omänsklig och fascistisk.

Exemplen på denna terror är många. Både i en makro- och en mikroskala. Hobbes hävdade, trots att han såg risken för ett sådant förtryck, att det på grund av människans sociala natur inte fanns några andra alternativ än att underkasta sig en sådan övergripande hierarkisk makt *hur den än utövades*. Auktoritet och överordning var för honom något naturgivet. Att tro något annat skulle vara en hädelse och att förneka Guds existens.³

---

³ Thomas Hobbes inspirerades i sina resonemang av det 30-åriga kriget och dess fasor. Trots risken för att man skapade en "Leviatan", det onda mytiska havsodjur som omnämns i Gamla Testamentet, argumenterade Hobbes för nödvändigheten att var och en av oss *underordnade* sig en sådan makt. Hobbes menade nämligen att den enskilda människan i grunden drivs av partiskhet, högmod, hämndlystnad etc. För att samarbete människor emellan skulle komma till stånd, och krig undvikas, krävdes därför en överordnad auktoritet som varje människa fruktade och som begränsade dessa sidor av hennes natur. Genom Lasse Bergs bok om människans ursprung och sociala natur kan vi nu konstatera den bristande logiken i Hobbes resonemang.

Hobbes utgångspunkter har emellertid på senare tid ifrågasatts. Lasse Berg visar att det finns mycket som pekar på att det i den mänskliga arten finns andra underliggande drivkrafter än enbart själviska och egocentriska behov.

Lasse Berg får starkt stöd för sina slutsatser av utvecklingspsykologer som Franz de Waal och Michael Tomasello samt av modern hjärnforskning. Om de och han har rätt blir vår koppling till Abel betydelsefull eftersom den skapar en helt ny förklaring till de sociala skeenden som både Marx och Engellau tycker sig ha observerat.⁴

Ett annat motivationssystem

Schweizaren och psykoterapeuten Daniel N Stern har beskrivit ett motivationssystem som ligger mer i linje med den mänskliga socialiteten än Hobbes teorier. Sterns motivationssystem tar utgångspunkt i människans förmåga till empati.⁵

Stern kallar detta andra system för det *intersubjektiva motivationssystemet*. Inter betyder "mellan" och "subjektiv" refererar till oss som subjekt. Vi drivs således enligt Stern inte bara av egen nytta utan också av att skapa samhörighet och samarbete mellan varandra. Detta andra motivationssystem började utvecklas för närmare en miljon år sedan. Det är därför djupt förankrat i vår natur och vår fysiska konstitution på ett sätt som våra verbala föreställningar inte är.⁶

Man kan fråga sig varför Hobbes bortsåg från detta förhållande. Ett skäl, som Daniel N Stern för fram, kan vara att vi omärkligt, och ända från barnsben, introduceras i samarbetsvärlden. Den är ordlös. Vi känner samarbete. Samarbete blir som syret vi andas. Vårt vetande om detta fenomen är därför inte en vetenskaplig och symbolisk kunskap som vi "lärt oss" genom kulturen. Det är en kunskap i handling som vi förvärvat genom att samarbeta.

---

⁴ En annan forskare och författare som belyst denna fråga är professorn i statsvetenskap Bo Rothstein vid Göteborgs Universitet. Han har visat att i den statsvetenskapliga forskning som finns så finns det inget som stödjer Hobbes teori om en egoistisk människa – snarare tvärtom. Se: Rothstein B (2003): Sociala fällor och tillitens problem. Kristianstad: SNS Förlag.

⁵ Stern D N (2005): Ögonblickets psykologi – om tid och förändring i psykoterapi och vardagsliv. Lettland: Bokförlaget Natur och Kultur.

⁶ Förmågan till samarbete är exempelvis enligt TV-programmet Vetenskapens värld – "världens snällaste apa" – skälet till att den mänskliga arten blivit så framgångsrik. Huvudbudskapet i programmet har hämtats från Lasse Bergs bok "Skymningssång i Kalahari – hur människan bytte tillvaro." Boken beskriver den kultur som finns hos San-folket i Afrika och som Lasse Berg menar illustrerar en av de första samarbetsformerna i den mänskliga utvecklingen. I denna form är väskan och pilbågen de viktigaste redskapen. Väskan, ett skinn eller nät av växtfiber, användes för att transportera stora mängder föda som man sedan delar med alla andra i gruppen. Detta verktyg är unikt för människan och blev är grunden för den nomadiserade samlargruppens välstånd. Det är först när människan blir bofast och samlar på sig egendomar och egna produktionsresurser som det uppstår andra typer av samarbetslösningar.

Samarbetshandlandet är i sin tur en följd av hela vår fysiska skapelse. Samarbete är vad Aristoteles kallar en praxis. Det görs för sin egen skull. Till skillnad från en poiesis som är målriktade aktiviteter. Vad vi uppnår genom samarbetet är visserligen viktigt men i grunden en "spin off" effekt.

Samarbetsvetandet är intuitivt och implicit. Det finns i själva känslan – inte i språket. Det intersubjektiva motivationssystemet påverkar alltså att vi gör som vi gör. Men vi är inte alltid medvetna om hur det fungerar. Vi kan heller inte, på grund av vetandets implicita natur, alltid uttrycka grunderna för vårt handlande i ord. Därför blir våra verbala förklaringar av samarbetandets natur påverkade av föreställningar och språkliga bilder som vi lärt oss använda i den kultur där vi existerar.

Människan har ett samvete

Om vi flyttar fokus från egennyttans motivationssystem till det intersubjektiva motivationssystemet blir det rimligt att tro att vi, var och en av oss, på grund av detta speciella motivationssystem har förmågan att ha och att utveckla ett *samvete*. Samvetet är en metafysisk företeelse. Det formar en gemenskap – ett vi. Att känna sig delaktig i en gemenskap – ett vi – är annorlunda än att delta i ett kollektiv. Kollektivet är en mängd olika människor som händelsevis träffas. Gemenskapen är något annat. Där är det vi-känslan som skapar samarbetet.⁷

Sam - vetet (vårt gemensamma vetande) är således en egenskap hos vi:et. Delandet av riter, språk, bilder och berättelser – kort sagt vår kultur – har gjort det möjligt för varje individ att redan från födseln få en intuitiv känsla för, och en förmåga att föreställa sig, vad som är livsbejakande för den gemenskap hon tillhör och för vår gemensamma art – människan. I samspelet med andra lär hon sig att allt bättre tolka andras intentioner, uppfattningar och känslor. Därmed kan vi också sätta oss i andras ställe och se världen ur deras perspektiv. Det är lyssnandet och empatin som präglar vår speciella socialitet och gör det möjligt att samarbeta – inte talandet och befallandet.⁸

Till skillnad från många andra däggdjur vet vi således, var och en av oss, på grund av vår samlarkaraktär att det är negativt att vinna fördelar på andras, och på den gemensamma nyttans, bekostnad. Vi inser vikten av att dela med oss och bry oss om andra. Vi mår dåligt av att svika ett förtroende och förstöra för andra. Vi blir störda av att inte förstå varandra och av att samarbetet inte fungerar som det skall. Vi lider av att andra lider och vi blir frustrerade av att vi inte kan hjälpa andra i nöd. Detta är inget som måste påtalas för

---

⁷ Wennberg B-Å, Hane M (2012): Samarbetsfenomenet. Abonnemangsrapport 128, Kunskapsabonnemanget. Degerfors: Samarbetsdynamik AB

⁸ En närmare beskrivning av detta förhållande finns i Ramírez J L (2002): Positivism eller hermeneutik – om människans kunskapsformer. Stockholm: Forskarkooperativet dia-LOGOS.

oss. Vi vet detta ändå. Det är denna inbyggda, intuitiva och speciella mänskliga socialitet som driver oss att samarbeta.

Hobbes har emellertid rätt i att historien visar att enskilda personer, som från barndomen störts i sin sociala utveckling, har förlorat sin känsla för "vi:et". Vi har en hjärna som är förberedd för samarbete men om vi inte ges tillfälle att praktisera det så blir det inget av det. Bristande socialitet är därför inte ett medfött karaktärsdrag eller en hjärnskada. Den bristande socialiteten kan närmast betecknas som en utvecklingsbrist. Det finns de som aldrig getts chansen att få tillgång till denna kompetens.

Dessa personer kommer då till synes att domineras av egocentriska behov. De vet inte av något annat än karriärism och maktspel. De kan därför genom sin medverkan skapa maktförhållanden som lägger krokben för våra samhällens möjligheter att fullt ut dra fördel av det intersubjektiva motivationssystemet. De kan, precis som alkoholister, få allt att snurra kring dem själva.

Samhället kan komma att formars efter deras förutsättningar. Dessa personer måste vi därför se upp med. De får inflytande, och ser sin chans, när etablerade former för ett konstruktivt samarbete inte längre räcker till eller förfuskas.

För många, som stödjer dem, har det dessutom varit ett förvirrande faktum att även sådana i grunden livsfientliga kulturer – som exempelvis Hitlers Tyskland, Japans kejsardöme och Maos Kina – kan uppvisa en förvånansvärd rikedom, stabilitet och komplexitet trots sin inneboende destruktivitet. Att ansluta sig till sådana rörelser och få bli en av dess "herrar" har varit en stor lockelse. Historien har emellertid visat att sådana mänskliga samhällen saknar uthållighet. Makten tycks äta upp samhället inifrån. Med tiden övergår samspelet till destruktiva och perverterade samverkansmönster.

Historien visar också att människan som art hittills har haft en förmåga att ta sig ur sådana destruktiva samhällsformer. Mänskligheten verkar nämligen, just genom sin inbyggda förmåga till empati och samarbete, må extremt dåligt i dessa sociala system. Mänskligheten verkar då kunna bygga upp nya samhällen på en bättre grund än de gamla. Detta är den hoppfulla tonen i Marx historiesyn och Patrik Engellaus bok. Studerar man skeendet så finner man att destruktiva konsekvenser av en olämplig kultur till och med verkar *öka* det *folkliga* engagemanget i att finna lösningar som tar samhället ur de livsfientliga mönstren.

Systemtänkandet

Jag tror inte att Marx eller Engellaus modeller har något prognostiskt värde. Det är därför inte säkert att vi är inne i en sökperiod eller frihetstid. Modellerna kan emellertid hjälpa oss att förstå och för varandra beskriva vad som händer. Därmed kanske vi kan agera klokare. Marx och Engellau har trots allt en gemensam grundtanke. De bygger på en systemmodell. Det känns därför angeläget med en kort utveckling om systemteori.

Vi har från den konventionella naturvetenskapen lärt oss att formulera skeenden i termer av orsak-verkan relationer. Olika insatser har olika effekter. Man trodde länge att samma insatser under likartade förhållanden skulle ha samma effekter. En kula rullar alltid nedför ett sluttande plan – aldrig uppför.

Systemteorin ifrågasätter emellertid denna bild. Systemets element agerar inte enbart som en följd av reaktioner på varandra utan också som en följd av systemets konfiguration – dess helhet. Om helheten ändras så ändras också samspelet mellan elementen i systemet. Ändras systemet så skulle kulan, av en för oss just då okänd osynlig kraft, faktiskt kunna börja rulla uppåt. Detta är en möjlighet – visserligen mycket osannolik – som numera hålls öppen i den så kallade kvantteorin.

Vi vet detta eftersom vi, när det gäller vissa av naturens system, kan avgränsa dem och studera dem utifrån. Vi får emellertid problem när vi skall studera det system vi själva ingår i och vars effekter vi är med att skapa. Det finns inte någon punkt från vilken vi utifrån kan studera det. Vi är inneslutna i det och kan därför inte veta vilka systemeffekter vi är utsatta för. Vi har bara ett implicit vetande om det. Vi kan därför bara framställa *hypoteser* om vad vi är med om genom att dra nytta av vad vi vet om andra liknande system som vi kan studera. Det är detta som Marx och Engellau gjort. Men de beskriver inte verkligheten. Hur den verbalt skall beskrivas kan vi därför fortfarande bara gissa oss till.

Övergången från ett systemtillstånd till ett annat kallas inom systemteorin för bifurkation. Ordet refererar till en gaffelliknande struktur där det från en punkt grenar sig ett antal olika möjligheter. Utfallet kan bli stabilt och konstruktivt eller kaotiskt och destruktivt. Systemet kan stå och väga. Om ett system befinner sig i en bifurkationspunkt kan mycket små impulser styra det åt det ena eller andra hållet. Utfallet är obestämt. Detta är vad Marx och Engellau beskriver som sökperioder eller "frihetstider".

Bifurkationspunkter uppkommer i det som i systemteorin kallas "icke lineära system". Innan icke lineära system närmar sig en bifurkationspunkt kan de emellertid vara mycket stabila trots att de befinner sig långt från jämvikt. Den belgiske nobelpristagaren Ilja Prigogine visade att dissipativa system, det vill säga system som utbyter energi med omgivningen, genom energiutbytet kan *göra sig stabila*. Varje försök att förändra dem kan generera ett kraftfullt motstånd. Inom systemläran kallas denna specifika egenskap i levande system för *autopoiesis*. Sådana system kan dela sig, återskapa sig och växa av sig själva.

Detta leder oss in i en annan egenskap hos icke lineära system, nämligen att små signaler kan förstärkas och få enorma konsekvenser. Ett talesätt som illustrerar detta är att en fjärils vingslag i Japan kan orsaka en tornado i Arizona. Icke lineära systems förstärkningsförmåga använder vi dagligen i telefoner och TV-apparater.

Förstärkningen kan emellertid inte drivas hur långt som helst. Det finns begränsande faktorer i systemets konstruktion som gör att förstärkningseffekten dämpas och kan gå tillbaka. Ett skeende som leder in i instabila tillstånd kan också förstöra och förbruka

vissa grundläggande element så att systemet ser helt annorlunda ut efter en sådan process än så som det gjorde innan. De "lagar" som styr systemet blir då helt annorlunda. Systemet kan förlora sin autopoiesis och "dö" eller utvecklas i en helt annan riktning än tidigare.

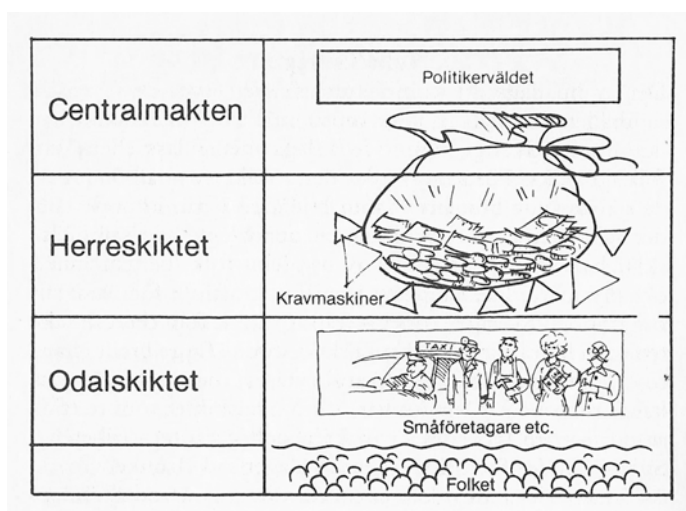
Den systemteoretiska grunden för den marxistiska historiesynen

Det vi kallar "liv" är således en tredje viktig egenskap hos icke lineära system. Dessa kan således, trots att de befinner sig långt från jämvikt, finnas till i en *dynamisk stabilitet*. Ett specialfall av denna dynamiska stabilitet är att vissa system kan uppvisa en förmåga till *självsvängning eller oscillation*. Det är denna tredje egenskap som ligger till grund för Marx och Engellaus modeller.

Ett exempel på denna dynamiska stabilitet är lämmelåren. Tundralevande arter av lämlar är kända för mycket kraftiga populationssvängningar, vanligen med populationstoppar vart tredje eller fjärde år med massuppträdande och vandringsbeteende. Under lämlarnas toppår, *lämmelåren*, visar de ökad benägenhet att ge sig av från födelseplatsen, och samlas på uddar, längs stränder och andra vandringshinder.

Orsakerna till massuppträdandet och den ökade rörligheten är komplicerade och ofullständigt klarlagda. De tycks emellertid hänga samman med tillgången på föda och förekomsten av rovdjur som har lämlar som bytesdjur. En periodvis lyckosam fortplantning kan då leda till en snabb populationsuppgång, som planar ut och följs av en krasch då maten sinar och rovdjursstammen ökar.

Datamodeller av lämmelfenomenet innehåller tre faktorer som påverkar varandra och som skapar de typiska svängningarna – lämlarnas fortplantningsförmåga, tillgången på föda och förekomsten av rovdjur som helt eller delvis har lämlarna som sina huvudsakliga bytesdjur. De tre faktorerna är inte konstanta utan förändrar varandra över tid.

Simuleringar visar att detta dynamiska system kan befinna sig långt från jämvikt. Då kan förändringar i den ena eller andra faktorn leda till självsvängning. Lämmelfenomenet är således exempel på ett ganska enkelt icke-lineärt system som kan ge synnerligen komplexa effekter. Patrik Engellau använder sig av samma typ av systemkonfiguration. Han laborerar med tre faktorer som tycks påverka Moder Sveas öde – Central-

makten, Herreskiktet och Odalskiktet. Bilden är hämtad från hans bok.

Centralmakten är den övergripande auktoriteten som skall ställa allt till rätta. Till sin hjälp har den Herreskiktet som är centralmaktens verktyg för att upprätthålla makten. De båda grupperna har makten över Odalskiktet som får representera "folket". Systemet är beroende av att få tillgång till resurser som huvudsakligen skapas och erbjuds av Odalskiktet.

Odalskiktet är disciplinerat och lydigt fram till en viss punkt – bifurkationspunkten. Till dess är systemet stabilt. Bifurkationspunkten inträffar i samband med en systemkrasch som är följden av att de resurser som Odalskiktet behöver för att vidmakthålla stabiliteten har förbrukats. Odalskiktet har blivit fattigt. Skillnaden mellan skikten har blivit orimlig. Den viktigaste konsekvensen av detta är att maktparaten inte längre på fredlig och laglig väg kan vidmakthålla sin legitimitet.

Olika former av illegitim maktutövning för att bevara makten gör systemet så småningom oregerligt. Förtroendet för Herreskiktet förbrukas. Kraschen kännetecknas av kaos. Stabiliteten kan bara tillfälligt återskapas genom ett envälde som berövar Herreskiktet dess privilegier. I sina försök att göra detta blir enväldet allt mer destruktivt och perverst. Förtrycket och våldet leder till att "folket" inte står ut längre, förändrar samhället och väljer att skapa en ny och bättre centralmakt. Därefter börjar man om från början igen med nya förutsättningar.

Nyckeln i både Marx och Engellaus framställningar är att framväxten av varje ny epok – cykel – bygger på att man i det nya samhället kan dra nytta av vissa grundläggande förutsättningar som inte fanns tillgängliga i den tidigare epoken. Varje tidevarv kännetecknas av att det runt dessa nya förutsättningar startas en ny grundarperiod.

I denna grundarperiod är centralmakten särskilt betydelsefull. Grundarperioden kännetecknas av att centralmaktens lakejer – Herreskiktet – till en början får allt större makt. Med tiden kommer dock Herrefolket att allt mer förbruka samhällets och odalskiktets resurser. Detta driver så småningom fram en reformation där herrefolkets förmåner måste reduceras. Enväldet startar. Det går sedan under. Och så börjar en ny cykel.

Översätter man, som Engellau gör, modellen till vad som hänt i Sverige så kan man säga att det moderna Sverige grundades genom ett politiskt skikt som från ett Fattigsverige byggde upp en centralmakt på social grund (socialdemokratin). Denna uppbyggnad fick ekonomisk kraft genom industrialiseringen. I skuggan av denna makt har utvecklats ett tjänstemannavälde och kravmaskiner i form av fackföreningar och en planeringsbyråkrati.

Många personer i dessa "rörelser" har gjort en "klassresa". Genom denna förväntar de sig allt större inflytande och allt mer förmåner för sig och sin grupp. Odalskiktet plågas därmed allt mer av Herrefolkets omsorger och kontroll- och uppföljningsåtgärder. Samhällsforskningen visar emellertid numera att NPM och liknande åtgärder inte bidrar till ökad effektivitet och kvalitet. Den har istället blivit ett mål i sig. Pers slutsats är att den

ökade kontrollen först och främst används för att fullfölja Herreskiktets egna ambitioner, ge dem en mening med livet och legitimera deras privilegier och försörjning.

När odalskiktet numera finner att omställningarna och regleringarna bara leder till sämre resultat så skyller Herrefolket på sina föregångare. Nu skall det med nya kvastar och nya idéer bli bättre. Men de gamla befattningshavarna tillåts, trots detta, av ren solidaritet inom gruppen, att sitta kvar i sina positioner och dra nytta av sina privilegier. Ansamlingen av makt och privilegier hos maktelit, byråkrater och statstjänstemän skapar en allt större nomenklatura som lever sitt eget liv och i första hand värnar sin egen karriär. Per berättar gärna många exempel på detta.

Tron på centralmakten och på fredliga maktskiften

Om vi skall tro på Patrik Engellaus historiska exposé måste vi medge att vi som ingår i Moder Sveas odalskikt är särskilt svaga för en centralmakt. I de skiften som förekommer uppstår inga diskussioner utifrån en folklig bas. Vi skaffar oss snabbt en ny centralmakt istället för den gamla.

Man kan närmast säga att vi enligt Engellaus historiebeteckning har vant oss vid en strategi där vi erbjuder *nya representanter* att bli centralmakt istället för de gamla, snarare än att vi, som folken på kontinenten, på bred front och *genom överläggningar mellan varandra* försöker forma ett bättre statskick.⁹

Det fanns visserligen en ansats till folkliga överläggningar och protester under folkbildningstiden men de dog snabbt ut under den socialdemokratiska perioden. Då blev det den centrala ideologin som styrde. De överläggningar som nu sker saknar både den genomtänkta ideologi och den demokratiska ambition som fanns förr. Dagens sammankomster kan närmast betecknas som möten i vilka de politiska partierna försöker "sälja in" sina uppfattningar och förslag till "folket" för att därigenom få eller behålla makten.

Vi i Sverige är inte vana vid att odalskiktet gör revolution. Det är istället våra olika valda representanter som ger sig själva uppdraget att bryta sin egen makt och införa mer rättvisa och mer sunda rätts- och styrelseprinciper än tidigare. Övergångarna kan genom denna speciellt svenska princip ske smidigt utan större blodspillan och samhällslikt kaos. Samtidigt förblir vi som folk existentiellt och politiskt naiva. Vill vi verkligen fortsätta att vara det? Det är den stora frågan inför valet 2014.¹⁰

---

⁹ Vi importerade exempelvis en marskalk från Frankrike för att bli kung.

¹⁰ Under den franska revolutionen gjorde en representant för adeln ett skickligt drag. Han visste att spelet var förlorat och att godsens redan var ockuperade så han föreslog snabbt – innan detta var känt – att adelns privilegier skulle avskaffas i den nya konstitutionen. Därmed kunde åtminstone han själv behålla sin heder, ett visst inflytande och sin politiska ställning.

Källor

Berg L (2011): Skymningssång i Kalahari. Hur människan bytte tillvaro. Stockholm: Ordfront.

Hobbes T (2004): Leviatan. Göteborg: Daidalos.

Ramírez J L (2002): Positivism eller hermeneutik – om människans kunskapsformer. Stockholm: Forskarkooperativet dia-LOGOS.

Rothstein B (2003): Sociala fällor och tillitens problem. Kristianstad: SNS Förlag.

Stern D N (2005): Ögonblickets psykologi. Stockholm: Natur och Kultur.

Utvik M (2011): Med Stalin som Gud. Stockholm: Norstedts

Wennberg B-Å, Hane M (2012): Samarbetsfenomenet. Abonnemangsrapport 128, Kunskapsabonnemanget. Degerfors: Samarbetsdynamik AB